DOI: 10.30546/3006-2772.1011.07

Sivil din və siyasi dinin nəzəri problemləri: J.J.Russo, E.Dürkheym və R.Bellahın "sivil din" anlayışlarının müqayisəli təhlili

s.f.d., dos. Asəf Qənbərov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
İlahiyyat fakültəsi,
Dinşünaslıq kafedrasının müəllimi
Bakı, Azərbaycan
asefganbarov@ait.edu.az
orcid.org/0000-0002-6082-6029

Daxilolma tarixi: 27.03.2024
Nəşrə təsdiq tarixi: 07.05.2024

Xülasə

Bu məqalədə sosial elmlərin aktual problemlərindən biri olan "sivil din" anlayışı Jan Jak Russo, Emil Dürkheym və Robert Bellahın nəzəriyyələri kontekstində müqayisəli şəkildə araşdırılır. Dövlət və millətin müqəddəsləşdirilməsi şəklində tərif verilən "sivil din" anlayışı ilk dəfə Russo tərəfindən yaradılsa da, E.Dürkheymin və R.Bellahın tədqiqatları nəticəsində aktual problemə çevrilmişdir. Məqalədə J.J.Russonun siyasi din yanaşması ilə E.Dürkheymin "mədəni və sosial sivil din" anlayışı müqayisə edilir. Eyni zamanda, müasir sosioloji ədəbiyyatda "sivil din – siyasi din" anlayışlarının nəzəri problemləri müqayisəli təhlil edilir. Müəllif göstərir ki, tədqiqatçıların bəziləri "sivil din və siyasi din" anlayışlarını sinonim kimi işlətsələr də, tədqiqatçıların əksəriyyəti sivil dini cəmiyyətdə özü-özünə formalaşan dəyərlər, inanclar və mərasimlərin toplusu mənasında işlədir. Siyasi din isə əsasən, totalitar rejimlər tərəfindən insanlara məcburən qəbul etdirilən, hakim

ideologiyadan başqa bütün inancları və ideyaları sıxışdıran, onları özünə rəqib sayan etiqadlar toplusu mənasında işlədilir. Məqalədə sivil din nəzəriyyəsini tənqid edən tədqiqatçıların fikirləri qısa şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanda sivil dinin formalaşması məsələsinə gəlincə, müəllif qeyd edir ki, müasir millət-dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sivil dinin bir çox elementlərinin yarandığı müşahidə edilir. Məsələn, Dövlət Bayrağı və Dövlət Himninə göstərilən sayğı, “Vətən” anlayışı, şəhidlik kimi dəyərlərin aşılanması kimi nümunələri bunlara misal verilə bilər. Müəllif hesab edir ki, bu ideyalar və mərasimlərin, əsasən, ənənəvi dinlərlə, xüsusilə İslamla əlaqələndirilməsi göstərir ki, Azərbaycanda müstəqil sivil din hələ erkən formalaşma mərhələsindədir, yetkin və müstəqil sivil dindən danışmaq hələlik mümkün deyildir.

Açar sözlər: *din sosiologiyası, Azərbaycan, sivil din, siyasi din, sekulyar din, Russo, Dürkheym, Bellah.*

The Theoretical Problems of Civil Religion and Political Religion: A Comparative Analysis of the Concepts of Civil Religion by J.J.Rousseau, E.Durkheim and R.Bellah

Assoc. Prof. Asaf Ganbarov,
Azerbaijan Institute of Theology, Faculty of Theology
Department of Religious Studies
Baku, Azerbaijan
asefganbarov@ait.edu.az
orcid.org/0000-0002-6082-6029

Date of submission: 27.03.2024
Date of acceptance: 07.05.2024

Abstract

In this article, the concept of civil religion, a significant issue in social sciences, is comparatively examined in the context of the theories of J. J. Rousseau, E. Durkheim, and R. Bellah. To summarize, the concept of civil religion, defined as the sacralization of the state and nation, was first introduced by Rousseau, but subsequent research by Durkheim and Bellah transformed it into a relevant issue. This article compares J. J. Rousseau’s political religion approach with E. Durkheim’s concept of cultural and social civil religion. Furthermore, the theoretical problems associated with the concepts of civil religion and political religion are analyzed in modern sociological literature. The author argues that despite some researchers using the terms civil religion and political religion interchangeably, most scholars employ civil religion to refer to a set of values, beliefs and ceremonies that are formed by society itself. In contrast, political religion is primarily used to describe a set of beliefs imposed by totalitarian regimes, suppressing all beliefs and ideas other than the ruling ideology and considering them as rivals.

Additionally, the article briefly reviews the opinions of researchers who criticize the theory of civil religion. Concerning the formation of civil religion in Azerbaijan, the author notes that, as in modern nation-states, various elements of civil religion are observed in Azerbaijan. For instance, respect for the national flag and national anthem, the concept of homeland, and instilling values such as martyrdom can be cited as examples. However, the author believes that associating these ideas and ceremonies with traditional religions, particularly Islam, suggests that independent civil religion in Azerbaijan is still in its early stages of development and it is not yet possible to speak of a complete and independent civil religion.

Keywords: *Sociology of Religion, Azerbaijan, Civil Religion, Political Religion, Secular Religion, Rousseau, Durkheim, Bellah.*

Теоретические проблемы гражданской и политической религии: сравнительный анализ концепций гражданской религии Ж.Ж.Руссо, Э.Дюркгейма и Р.Белла

д.ф.по социологии, доц. Асаф Ганбаров,
Азербайджанский институт теологии, Факультет теологии,
преподаватель кафедры Религиоведения
Баку, Азербайджан
asefganbarov@ait.edu.az
orcid.org/0000-0002-6082-6029

Дата подачи статьи в редакцию: 27.03.2024
Дата подтверждения статьи к публикации: 07.05.2024

Резюме

В данной статье понятие гражданской религии, являющееся одной из актуальных проблем социальных наук, сравнительно исследуется в контексте теорий Ж. Ж. Руссо, Э. Дюркгейма и Р. Белла. Концепция гражданской религии, которая определяется как сакрализация государства и нации, была впервые создана Руссо, но в результате исследований Э. Дюркгейма и Р. Белла она стала актуальной проблемой. В статье сравниваются политический религиозный подход Ж. Дж. Руссо и концепция культурной и социальной гражданской религии Э. Дюркгейма. В то же время в современной социологической литературе сравнительно анализируются теоретические проблемы понятий гражданской религии и политической религии. Автор показывает, что хотя некоторые исследователи используют понятия гражданская религия и политическая религия как синонимы, большинство исследователей используют гражданскую религию в смысле совокупности ценностей, верований и обрядов, формирующихся ими же в обществе. Политическая религия в основном используется в смысле набора

убеждений, навязанных людям тоталитарными режимами, подавляющими все верования и идеи, кроме правящей идеологии, и рассматривающими их как соперников. В статье также кратко рассмотрены мнения исследователей, критикующих теорию гражданской религии. Касаясь формирования гражданской религии в Азербайджане, автор отмечает, что в Азербайджане, как и в современных национальных государствах, наблюдается появления многих элементов гражданской религии. Примером этого может быть привитие таких ценностей, как уважение к государственному флагу и гимну, концепция Родины и мученичества. Однако автор считает, что объединение этих идей и обрядов с традиционными религиями, особенно с исламом, показывает, что независимая гражданская религия в Азербайджане находится еще на ранних стадиях формирования и говорить о полной и независимой гражданской религии пока невозможно.

Ключевые слова: *Социология религии, Азербайджан, гражданская религия, политическая религия, светская религия, Руссо, Дюркгейм, Белла.*

Giriş

“Sivil din” anlayışı müasir sosioloji nəzəriyyədə aktual problem kimi öz əhəmiyyətini qoruyur. Qloballaşma, sekulyarizasiya və modern millət-dövlətlərin meydana çıxması və inkişafı fonunda sosial-mədəni inteqrasiyanın möhkəmləndirilməsi vasitəsi kimi, sivil din bütün modernləşən dünyada mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq, “sivil din” anlayışının tarixi, nəzəri və konseptual baxımdan, eyni zamanda, modern Qərb ölkələrində çiçəklənməyə başlamış sivil din modellərinin müqayisəli öyrənilməsinə ciddi ehtiyac yaranır (Çiçek, 2022).

Modern millət dövlətlər nə üçün “sivil din” anlayışını inkişaf etdirmişlər? Bu suala cavab verərkən, qeyd edilməlidir ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə sosial harmoniya və inteqrasiyanı, əsasən, ənənəvi dinlər təmin edirdi. Cəmiyyətin əksər hissəsi tərəfindən bölüşülən tanrı inancı, ortaq dini mərasimlər, rituallar və simvollar ölkənin birliyi və həmrəyliyi üçün uyğun şərait yaradırdı. Dini baxımdan müxtəlifliyin hökm sürdüyü plüralist cəmiyyətlərdə dinlərin çoxluğu nəinki sosial harmoniyanı yarada bilmir, hətta ictimai münaqişələr və konfliktlərin yaranmasına gətirir. Belə olan halda, plüralist cəmiyyətlərdə ənənəvi dinlərdən fərqli olan və ölkə–dövlət səviyyəsində insanları müəyyən dəyər – inanc və simvollar ətrafında birləşdirən, milli həmrəylik yaradan, vətəndaşlıq hissini gücləndirən ideyalara ehtiyac var. Məhz bu ehtiyacı yerinə yetirən milli inanc sistemlərinə bir çox sosioloq tərəfindən “sivil din” adı verilmişdir (Roberts, 1990, 342).

Sivil din haqqında yazılmış ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə görürük ki, ilk dəfə bu anlayışı siyasi və sosioloji ədəbiyyata gətirən şəxs fransız filosofu J.J.Russo olmuşdur. J.J.Russonun fikrincə, sivil din – vətəndaşlıq vəzifələrini və siyasi birliyi təşviq etmək məqsədilə hökmdar (*sovereign*) tərəfindən yaradılan və tətbiq edilən milli inanc sistemini ifadə edir (Rousseau, 1762, 110-111). “Sivil din” anlayışının inkişafına töhfə verən digər mütəfəkkir isə tanınmış fransız sosioloqu E.Dürkheym olmuşdur. O, “Dini həyatın elementar formaları” əsərində “sivil din” terminindən açıq istifadə etməsə də, toplumda sosial həmrəyliyi və əxlaqi normaları təmin edən müəyyən bir mənəvi inanc sisteminin zəruri olması fikrini irəli sürmüşdür (Durkheim, 1964). Ame-

rika sosioloqu R.Bellah isə 1967-ci ildə qələmə aldığı “Amerikada sivil din” məqaləsi ilə “sivil din” anlayışının müasir sosial və siyasi elmlərdə yenidən aktuallaşmasında çox mühüm rol oynamışdır (Bellah, 1967). Sözügedən üç müəllifin “sivil din” anlayışları aşağıda ətraflı tədqiq edilmişdir.

Müasir sosioloji nəzəriyyədə sivil din mövzusunda geniş ədəbiyyat formalaşmışdır. Bunların arasında M.Kristinin “sivil din – siyasi din” anlayışları arasındakı fərqlilikləri dərindən təhlil edən əsəri (Cristi, 2001) və E.Gentilin siyasi dinin (*political religion*) mahiyyətinə həsr olunan məqaləsi (Gentile, 2005) xüsusi diqqət cəlb edən sosioloji araşdırmalardır. C.Kolemanın sivil dinin inkişafının tarixi mərhələlərini göstərən məqaləsi (Coleman, 1970) , R.Bellah və F.Hammondun həmmüəllifliyi ilə nəşr olunan “Sivil dinin müxtəliflikləri” əsəri (Bellah and Hammond, 2013) sivil din haqqında yazılan sosioloji ədəbiyyata mühüm töhfələr vermişdir.

Türkdilli ədəbiyyatı nəzərdən keçirdiyimizdə, türk sosioloqu K.Atamanın “Millət olmanın müqəddəs təməli: sivil din” əsəri xüsusi qeyd edilməlidir. K.Ataman bu nümunəsində sivil dini E.Dürkheym, J.J.Russo və R.Bellahın nəzəriyyələri əsasında təhlil edir, “sivil din” anlayışına qarşı tənqidi mülahizələrini irəli sürür (Ataman, 2014). Bundan başqa, M.Düzcenin “Sivil din və siyasi din məfhumlarına nəzəri baxış” (Düzce, 2020), Ö.Çiçek və E.Kıvrakın Amerika sivil din konsepsiyasının transformasiyasını təhlil edən (Çiçek ve Kıvrak, 2023), Ö.Çiçekin (Çiçek, 2022) müasir dünyada sivil dinlərin sürətlə siyasiləşməsi prosesini araşdıran məqalələri bu sahədə yazılan ədəbiyyata töhfə verən əsərlərdən sayıla bilər.

Azərbaycan dilində “sivil din” anlayışına həsr olunan müstəqil bir əsər – monoqrafiya və ya araşdırma məqaləsi mövcud deyildir. Bununla yanaşı, A.Qənbərovun “Din sosiologiyası: ali məktəblər üçün dərslik” kitabında “sivil din” anlayışından qısa şəkildə bəhs edilir. Burada sivil dininin mahiyyəti T.Luhmanın “görünməyən din” konsepsiyası ilə müqayisə edilir və göstərilir ki, sivil din dünyəvi dövlətlərdə əsas inteqrasiya vasitəsi olaraq, özünü dövlət atributlarında, “Vətən” anlayışında və digər dünyəvi ideallarda göstərir (Qənbərov, 2022). A.Qən-

bərov onu da vurğulayır ki, sivil din rəsmi xarakter daşımır, ona hər hansı rəsmi status verilmir (Qənbərov, 2022, 242).

“Sivil din” anlayışına həsr olunmuş bu məqalədə, ilk növbədə, dinin mahiyyəti, müxtəlif formaları və dinə tənqidi yanaşmalar təhlil edilir. “Vətən” anlayışı, millət və dövlətçiliyin müqəddəs qəbul edilməsi mənasına gələn “sivil din” hansı ehtiyacdan yaranmışdır? Ümumiyyətlə, sivil dinin mahiyyəti nədən ibarətdir? O, ənənəvi dinlərin alternatividirmi və digər sualların cavablandırılması bu məqalənin əsas məqsədini təşkil edir. Məqalədə “sivil din” anlayışı J.J.Russo, E.Dürkheym və bu ifadəni elmi ədəbiyyatda aktual problemə çevirən R.Bellahın əsərləri əsasında təhlil edilir. Daha sonra, “sivil din – siyasi din” anlayışları arasında oxşarlıqlar və fərqliliklər araşdırılır. Nəhayət, məqalənin sonunda müzakirəyə çıxarılan “sivil din” anlayışının Azərbaycan kontekstində qısa təhlili aparılır, ölkəmizdə sivil din fenomeninin perspektivləri haqqında mülahizələr irəli sürülür.

1. “Sivil din” anlayışının mahiyyəti

Sivil dinin mahiyyətini araşdırmaq üçün əvvəlcə bu anlayışın ilk dəfə nə zaman meydana çıxdığını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “sivil din” adlandırılan fenomen siyasi qurumların əmələ gəldiyi zamanlardan etibarən mövcud olmuşdur. Bu fikri müdafiə edənlərə görə, sivil din hadisəsi Antik dövrdə, yunan şəhər-dövlətlərinin milli Tanrı inancları, həmin mərhələnin böyük yunan filosofu Platonun sivil teologiyası, Roma imperatorlarından bəzilərinin sitayiş obyekti halına gətirildiyi Roma dövlət kultu ənənələrinə qədər gedib çıxır (Düzce, 2017, 285). Zənnimizcə, Antik dövrdə Misir fironlarının, yaxud Babil krallarının tanrılaşdırılması kultları da bu fikkkkjkjkri irəli sürənlərin məntiqinə uyğun olaraq sivil din sayıla bilər. Modern “sivil din” anlayışının millət-dövlətlər zəminində ilk dəfə meydana gəlməsi 1789-cu ildə baş vermiş Böyük Fransa inqilabı və 1776-cı ildə ABŞ-nin istiqlaliyyətindən sonra hasil olmuşdur. Belə ki, Amerika sivil dininin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış bu ölkənin XVI prezidenti Avraam Linkoln 1838-ci ildəki bir nitqində Konstitusiyanın və Birləşmiş Ştatlar qanunlarının xalqın siyasi dini olduğunu elan etmişdir (Gentile,

2005, 25). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, təxminən, "sivil din" mənasını daşıyan digər terminlərdən də istifadə edən alimlər var idi: məsələn, C.Devey "ortaq inanc" (common faith), S.Mid "respublika dini", M.E.Marti "ümumi din" (religion in general), G.K.Çesterton "kilsə ruhuna sahib millət" və digər anlayışlardan istifadə edirdilər (Düzce, 2020, 390). Bu mənada, "siyasi din" və "sekulyar din" anlayışları da yuxarıdakılara əlavə edilə bilər. Qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə "sivil din" anlayışı həm akademik ədəbiyyatda geniş yayılmış, həm də sivil din ilə siyasi din arasında fərqliliklərin mövcudluğu geniş akademik müzakirələrin predmetinə çevrilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, məqalədə, əsasən, "sivil din" və "siyasi din" dixotomiyası çərçivəsində mövzunun tədqiqinə önəm verilmişdir.

Sivil dinin mahiyyəti və definisiyasına gəlincə, R.Bellah hesab edir ki, "sivil din - millətə istinad edərkən tanrı dilindən (ilahilik) istifadə edilməsidir" (Bellah, 1967). Həmçinin millətin mövcudluğu və ali məqsədlərinin ilahi təyinatla formalaşmasına inanmaqdır. Bellahın fikrincə, Amerikanın qurucu liderlərinin sözləri və (siyasi) fəaliyyətləri sivil dinin formasını və strukturunu formalaşdırmışdır (Cristi, 2001, 51). ABŞ bayrağına sədaqət andında söylənilən "*Tanrının təbəəliyində vahid millət*" (*one Nation under God*) ifadəsi bu məramı yığcam formada ifadə edir. F.Hammondun sivil din haqqında tərifi də Bellahın "sivil din" anlayışına çox yaxın məna daşıyır: "Sivil din insanların (millətin) keçmişi, bugünü və gələcəyi ilə bağlı, bir növ, transsendental (müqəddəs) şəkildə başa düşülən inanc və ritualların toplusudur (Gentile, 2005, 23). C.A.Kolemana görə, "Sivil din insanın vətəndaş kimi rolunu və yaşadığı cəmiyyətin məkan, zaman və tarixdəki yerini son mövcudluq və məna şərtləri ilə əlaqələndirən inanclar, ayinlər və simvollar toplusundan ibarətdir (Coleman, 1970, 70)". Koleman sivil dini siyasətin dini aspektinə işarə etdiyini, onun Qərb toplumlarında (və ya qərbtipli modern dövlətlərdə) inkişaf etdiyini, bu inkişafın üç tarixi mərhələdən keçdiyini düşünür:
– qeyri-müstəqil dövr;
– modernləşdirmə dövründə sivil dinə dövlət dəstəyi;
– müstəqilləşmiş sivil din (Coleman, 1970, 67).

A.Qənbərov “Din sosiologiyası” dərsliyində sivil dini aşağıdakı şəkildə təsvir edir: “Sivil din dünyəvi cəmiyyətlərdə əsas inteqrasiyaedici vasitə olaraq, dövlət rəmzlərinin, “Vətən” anlayışının, digər sekulyar dəyərlərin müqəddəs qəbul edilməsi kimi başa düşülür… “Sivil din” anlayışı bütün millət-dövlətlərdə mühüm yer tutur. Müasir dövlətlərdə milli bayram, ümummilli matəm günlərinin qeyd edilməsi; xalq qəhrəmanlarının, dövlətin qurucu liderlərinin xatirəsinin yad edilməsi; dövlət əhəmiyyətli abidə və məzarların ziyarət mərasimləri sivil dinin mühüm elementləri hesab olunur. Vətənə sədaqətlə bağlılıq, dövlətin inkişafı naminə çalışma, xalqın xoşbəxtliyi üçün qarşılıqsız xidmət və digər dünyəvi dəyərlər sivil dinin ali məqsədləri kimi çıxış edir (Qənbərov, 2022, 100-101)”.

A.Qənbərov İndoneziyanın dövlət–din münasibətlərinin modelində önəmli yer tutan, vahid Tanrıya inamı təmsil edən “*pançasila*” prinsipini şərh edərkən, “sivil din” anlayışına toxunur, bu iki ifadənin ortaq və fərqli cəhətlərini şərh edir: “Bəzi yönlərinə görə bu, (pançasila) sivil dinlə ortaq xüsusiyyətlər daşıyır. “Sivil din” anlayışında da dövlət bayrağı, milli liderlər, “Vətən ideyası” və digər bəzi milli ideologiyalar və dövlət atributları ali dəyərlər kimi nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, sivil din plüralist cəmiyyətlərin birləşdirici ideologiyası kimi rəsmi statusa malik deyildir. İndoneziya dövlət–din modelində isə Tanrı inancını ifadə edən pançasila prinsipi dövlətin rəsmi ideologiyalarından biridir (Qənbərov, 2022, 242)”.

Sivil din ənənəvi dünya dinlərindən, hətta milli etiqadlardan olduqca fərqlənir. Sivil dinin Tanrısı, sadəcə, unitarian (Tanrının vahidliyi ideyası) deyil, O, eyni zamanda, qurtuluş və sevgidən daha çox sosial nizam, qanunun aliliyi və hüquqların toxunulmazlığı ilə assosiasiya edilir (Bellah, 1967, 7). Qısası, sivil dinin ali məqsədi nümunəvi vətəndaş yaratmaqdır. Buna görə də qanunlara sevgi ilə yanaşmağı aşılayır, ölkəni sitayiş və heyranlıq obyektinə çevirir. Dövlət və milləti müqəddəslik səviyyəsinə yüksəldərək, vətənpərvər insanlar yetişdirməyə çalışır (Düzce, 2017, 288). R.Bellah sivil və ənənəvi dinlər arasında funksional fərqliliyi aşağıdakı kimi xülasə edir: Xristianlıq – (ruhani) qurtuluşa, sivil din isə sosial nizam və vətəndaşlıq vəzifələrinə

önəm verir (Bellah, 1967, 8). Deyilənlərdən aydın olur ki, sivil din Tanrısının axirət dünyası və insanların fərdi qurtuluşu ilə bağlı heç bir əndişəsi, qayğısı yoxdur; O, sadəcə, bu dünya ilə, qanunlar və dolğun ictimai asayişlə maraqlanır.

Müasir sosioloqlar hesab edirlər ki, dinlərin ənənəvi formaları zəifləsə də, insanların həyatına məna qatan müxtəlif yeni inanc sistemləri meydana gəlir. İnsan həyatının mənası, məqsədi, ölüm və digər eksiztensial məsələlərə münasibətdə insanlar üçün dünyagörüşü rolunu oynayan hər bir inanc sistemi müqəddəsliyə gətirib çıxarır ki, bu da sosioloqların fikrinə görə, sivil din də bunlardan biridir (Roberts, 1990, 341). Qeyd edilməlidir ki, sivil dinin sosioloji nəzəriyyədə həqiqi kimi qəbul edilməsi kəskin mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu mübahisələrin mərkəzində bu sual dayanır: sivil din – sosioloji mənada din, yoxsa siyasi ideologiyadır? Bu mənada, C.Armstronq, C.F.Vilson, R.Fenn və C.Kelly fərqli arqumentlər irəli sürür, sivil dinin həqiqi mənada din sayılması fikrinə qarşı çıxırlar. Onların fikrincə, sivil dinlə nəzərdə tutulan, əslində, siyasi məqsədlər üçün dini motivlərdən istifadə edən pafoslu vətənpərvərlik və dini millətçilikdən başqa bir şey deyildir (Gentile, 2005, 23). R.Fenn müasir cəmiyyətlərdə din əsasında həmrəyliyə ehtiyac qalmadığını, beləliklə, müasir dünyada sivil din daxil olmaqla, istənilən bir dinin sosial inteqrasiya və həmrəylik üçün yetərli zəmin yaratmasının mümkün olmadığı fikrini irəli sürmüşdür. Müasir toplumların plüralist, liberal və dünyəvi xarakterə malik olmaları dini simvolizm əsasında yaradılan sosial inteqrasiyaya imkan verməməkdədir (Düzce, 2020, 392). K.Ataman isə sosiologiyada dinə funksional, substantiv və politetik baxışları nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir qənaətə gəlir ki, sivil din nəzəri baxımdan din təriflərinə uyğundur; belə ki, funksional və substantiv baxımdan onu din saymaq mümkündür. Sivil dinin Tanrısı simvolikdir. Əgər Bellahın təklif etdiyi Amerika sivil dininin xarakterinə baxsaq, onun simvolik Tanrısı ya məcazi məna daşıyır, ya da yəhudi-xristian ənənəsinin Tanrısıdır. Bu, hər iki halda sivil dinin özünəməxsusluğunu aradan qaldırır. Digər tərəfdən, K.Ataman hesab edir ki, bir cəmiyyətin milli dəyərlər və ideallarının müqəddəs mənalar daşıması onu din halına gətirmir. Bu, Amerika sivil

dininə məxsus dəyərlər və baxışlar sisteminin universallaşmasına və mədəni ekspansiyaya gətirib-çıxarar ki, bunun mənfi nəticələri Qərbin (ABŞ) mədəni və siyasi ekspansionist siyasətində özünü açıq şəkildə göstərir (Ataman, 2014, 100-101).

Sivil din konsepsiyasının məhdudiyyətləri arasında onu da qeyd edirlər ki, qurucu liderlər, bayraqlar, milli abidələr və bayramların yad edilməsi kimi sivil din elementləri daha çox XIX və XX əsrlərin millət–dövlət sistemlərində inkişaf etmişdir. Milli kontekstdən daha geniş, qlobal mədəni və ya siyasi inteqrasiya istiqamətində atılan addımlar və təşəbbüslərə sivil dinlərin millətə sitayiş kultları və etno-mədəni fərdilik ideyaları maneçilik törədir (Wernick, 2010, 644). Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar müasir millət–dövlət zəminində yaranmasına baxmayaraq, universallaşma potensialı daşıyan, bütün dünya üçün müqəddəs qübbə (sacred canopy) rolunu oynamağa namizəd olan iki rəqib sivil dinin meydana gəldiyini iddia edirlər; bunlar 1776-cı ildə Amerikanın istiqlaliyyəti və 1778-ci ildə Fransa inqilabından sonra yaranan sivil din modelləridir (Wernick, 2010, 644). Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Fransa inqilabı, sadəcə, sekulyar deyil, eyni zamanda, antiklerikal (din əleyhdarı) sivil din yaratmağa cəhd etmişdir. Bu prosesdə kilsə ağıl məbədinə çevrilmişdir (Cristi, 2001, 142-143). Fransa sivil dininin sekulyar və liberal dəyərlərə əsaslandığı nəzərə alındıqda, onun qloballaşması üçün geniş imkanların yarandığı məlum olur. Xüsusilə də qloballaşmanın yaratdığı çağırışlar fonunda geniş vüsət alan mədəniyyət toqquşmaları (culture clash) bir-birinə rəqib sivil dinlərin yaranmasına gətirib-çıxarır. İstər ABŞ-də, istərsə də Böyük Britaniyada dini, etnik-linqvistik və sosial qruplarının artan müxtəlifliyi daha çox mədəni birliklərin daxil olmasına imkan verən sivil dinlərin artmasına səbəb olur (Robertson, 2012, 252).

2. J.J.Russonun “sivil din” anlayışı

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sivil din haqqında ilk dəfə J.J.Russo 1762-ci ildə qələmə aldığı məşhur “İctimai müqavilə” əsərində bəhs etmişdir. O, sivil dini vətəndaşlıq vəzifələri və siyasi birliyi dəstəkləyən inanc sistemi hesab edirdi (Cristi, 2001, 15). Russo siyasi birliyin təmin

edilməsi üçün ictimai müqavilənin təkbaşına yetərli olmadığını, vətəndaşları bir-birinə sıx bağlayan bir inanc sisteminin yaradılmasının zəruriliyini düşünür. Xristianlıq, Yəhudilik və politeist dinləri nəzərdən keçirən Russo bunların ictimai həmrəyliyi təmin etmək üçün əlverişli olmadığını iddia edir. O, sosial dözümsüzlüyün çoxtanrılı dinlərdən irəli gəldiyini vurğulayır, hətta sosial və dini dözümsüzlüklərin eyni nəsnə olduğunu irəli sürmüşdür (Çiçek ve Kıvrak, 2023, 630). Dinlərin və millətlərin formalaşması prosesi haqqında J.J.Russo deyir: "Başlanğıcda insanların tanrılarından başqa kralları, dinə əsaslanan (teokratiya) üsul-idarədən başqa hökumətləri yox idi. Hər siyasi toplumun özünəməxsus tanrısının olması millətlərin sayı qədər tanrıların (din) yaranmasına gətirib-çıxarmışdı. Beləliklə, millətlərin çoxluğundan politeizm (çoxtanrıçılıq) meydana gəldi. Bu da dini və milli dözümsüzlüyün əsasını qoydu" (Rousseau, 1762, 103).

"İctimai müqavilə"nin müəllifi toplumla münasibətləri baxımından üç növ dini bir-birindən fərqləndirir:

– insanın dini;
– vətəndaşın dini;
– rahibin dini.

J.J.Russo "insanın dini" dedikdə, fərdi dini; vətəndaşın dini ilə bir ölkənin və ya xalqın dinini" "rahibin dini" dedikdə isə Roma katolik kilsəsinin nümunəsində təzahür edən təşkilatlı dinləri nəzərdə tutur. O yazır: "Birincinin nə məbədi, qurbangahları, ayinləri vardır; Uca Tanrıya sidq-ürəkdən sitayiş, yüksək əxlaqi vəzifələri yerinə yetirməkdir; "bu, İncildən ilhamlanan, səmimi, sadə, müqəddəs və təbii Tanrı hüququ" deyə biləcəyimiz dindir" (Rousseau, 1762, 107). Vətəndaşın dinini isə aşağıdakı kimi təsvir edir: "İkincisi, yalnız bir məmləkətdə qəbul olunur, həmin diyarın tanrılarına, müqəddəslərinə, qoruyucu mələklərinə sitayişi aşılayır; özünün ehkamları, ayinləri, qanunlarla tənzimlənən mərasimləri vardır, bu dinin mənsublarından başqa qövmlər, millətlər inancsız, yabançı və barbar sayılır. Bu din öz səcdəgahından kənarda insanlar üçün heç bir haqq və vəzifə tanımır. İlk insanların dinləri bu şəkildə idi ki, biz buna sivil və ya pozitiv din hüququ deyə bilərik (Rousseau, 1762, 107).

J.J.Russo dinlərin təsnifində ən çox üçüncünü – rahibin dinini kəskin tənqid atəşinə tutur: “İnsanlara iki çeşid qanun, iki hakim, iki yurd, bir-birinə zidd vəzifələr verən, eyni zamanda, həm mömin, həm də vətəndaş olmalarına maneçilik törədən qəribə bir üçüncü din vardır. Lamaların, yaponların, Roma kilsəsinə bağlı xristianların dini bu qəbildəndir. Bundan qarışıq və ictimai həyata uyğun olmayan bir hüquq meydana gəlir ki, bunun heç bir adı yoxdur” (Rousseau, 1762, 107). Deyilənlərdən aydın olur ki, Russo dinləri siyasi və ictimai faydaları baxımından qiymətləndirir: “Siyasi aspektləri nəzərə alsaq, hər üç dinin öz çatışmazlıqları olduğunu görərik. Üçüncüsü, (rahibin dini) açıq-aşkar ən pisidir; bunu sübut etməyə belə ehtiyac yoxdur. İctimai birliyi dağıdan hər şey dəyərsizdir; insanı özü ilə qarşıdurmaya sövq edən hər bir institut dəyərsizdir” (Rousseau, 1762, 107). Bu tənqiddən belə anlaşılır ki, Russonun fikrincə, iudaizm, katolisizm, pravoslavlıq, İslam və özünəməxsus əxlaqi və hüquqi ehkamları olan istənilən inanc sistemi dövlət və cəmiyyət üçün problem təşkil edir. Ona görə ki, bu qəbildən dinlər dövlətin qanunları ilə dini ehkamların ikitiryəliyini yaradır, insanlar hansı qanunlara itaət edəcəyini müəyyənləşdirə bilmirlər. Russo dini və siyasi hakimiyyətin ayrılığını düzgün hesab etmir, bu iki hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsini dövlətin və cəmiyyətin mənfəəti üçün zəruri hesab edir (Rousseau, 1762, 106). Onun təklif etdiyi “sivil din” fikri də bu zərurətdən irəli gəlir.

J.J.Russonun fikrinə görə, vətəndaşın dinini Tanrı sevgisi ilə qanunlara tabelik sevgisini birləşdirdiyi, vətənpərvərliyi təşviq etdiyi, Vətən uğrunda ölənlərin şəhid, qanunları pozanları dinsiz elan etdiyi, dövlətə xidmətin müqəddəsliyini aşıladığı üçün yaxşı din kimi qiymətləndirmək olar. Bu dinin də yalan və aldatmalardan ibarət olduğu, ritualistliyi, cəhalət və dözümsüzlüyü yaydığı, öz dinindən olmayanları öldürməyi belə müqəddəs iş saydığı üçün Russo tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır (Rousseau, 1762, 107). Nəhayət, insanın dini barəsində J.J. Russo düşünür ki, bu müqəddəs, həqiqi din sayəsində eyni Tanrıya sitayiş edənlər bir-birlərini qardaş bilirlər. Onları birləşdirən toplum heç vaxt dağılmaz. Bu dinin siyasi birliklə heç bir münasibəti yoxdur, dövlətin qanunlarını dəstəkləmir, dövlət sevgisi aşılamır;

burada möminlər, sadəcə, öz fərdi qurtuluşlarının qayğısını çəkirlər. Buna görə də Russo hesab edir ki, bu din toplumun ruhu ilə uyğunlaşmır (Rousseau, 1762, 108).

Bütün bunlardan sonra, J.J.Russo qeyd edir ki, hər vətəndaşın vəzifəsini ona sevdirən bir sivil dini olması dövlət üçün olduqca vacibdir. Bu dinin ehkamları dövlətlə vətəndaşlarını, bu dini qəbul edənlərin əxlaqi və digər vətəndaşlara qarşı vəzifələri baxımından maraqlandırır. İnsanların öz vicdan azadlıqları vardır, istədiklərinə inana bilərlər; hökmdarın bunu bilmək imkanı və səlahiyyəti yoxdur. Onun və yaratdığı dinin axirət dünyası ilə bağlı qayğısı və tələbi yoxdur; sadəcə bu dünya ilə, yaxşı vətəndaş olmaqla maraqlanır (Rousseau, 1762, 110-111). Sözügedən sivil dinin ehkamlarını hökmdar müəyyənləşdirir. Bunlar dini doqmalar kimi deyil, insanları uzlaşdıran xarakterə malik olmalıdır. Russo hesab edir ki, hökmdar vətəndaşları bu inancı qəbul etməyə məcbur edə bilməz. Bu etiqadı qəbul etməyənləri günah işlədiyi üçün deyil, toplum üçün yararsız olduğuna görə, ölkədən sürgün edə bilər.[1] Sivil din yaxşı vətəndaş olmanın minimum tələbləri üzərində qurulmuşdur. Bu da vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Bu tələbləri yerinə yetirməyənlər, Russonun fikrinə görə, ictimai müqavilə ilə meydana gələn cəmiyyətdən qovulur, yaxud edam edilir (Cristi, 2001, 23).

Russoya görə, sivil dinin ehkamları vətəndaşlıq vəzifələrini sevdirən, dövlətə bağlı insanlar yetişdirməyə çalışan, cəmiyyət tərəfindən könüllü qəbul edilən və tamamilə dünyəvi xarakterə malik olan prinsiplərdir (Cristi, 2001, 22). Sivil dinin ehkamları konkret və aydın olmalı, ikimənalılığa yol verilməməlidir. Hər nəsnəyə müqtədir, hər bir işdən agah olan, mərhəmətli Tanrının varlığı, salehlərin xoşbəxtliyi, bədxahların cəzalandırılması, ictimai müqavilənin və qanunların müqəddəsliyi prinsipləri sivil dinin pozitiv ehkamlarını təşkil edir. J.J.Russo sivil dinin neqativ ehkamı kimi bir prinsipi müəyyənləşdirir: bu da dözümsüzlükdür (Rousseau, 1762, 111).

[1] Bu yanaşmanın vicdan azadlığını hansı ölçüdə təmin etdiyi, əlbəttə, çox mübahisəlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Russo dinləri, əsasən, ictimai və siyasi faydaları baxımından qiymətləndirir. Onun üçün önəmli olan dinin mahiyyəti deyil, sosial funksiyalarıdır. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Russonun sivil dinlə bağlı fikirləri kifayət qədər etatist (dövlətçi) və antiliberal olub, günümüzün demokratik dəyərləri ilə səsləşməkdədir. Onun təklif etdiyi sivil din, Kristinin vurğuladığı kimi, (Cristi, 2001, 16) əslində, sırf siyasi məqsədlər üçün yaradılan politik dindir. Tarixi-sosioloji təhlillər göstərir ki, müqəddəs varlığa inam əsasında qurulmayan, despotik şəkildə insanlara qəbul etdirilməyə çalışılan inanc sistemləri geniş kütlələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanmır, sosial inteqrasiyanın uğurlu təminatçısı ola bilmir.

3. E.Dürkheym və sivil din

Dinin sosioloji nəzəriyyəsinin inkişafına böyük töhfələr vermiş, görkəmli fransız sosioloqu və mütəfəkkiri E.Dürkheym sağlam cəmiyyətin formalaşdırılması üçün din institutunun vacib olduğunu düşünür. Belə ki, tarix boyunca bütün cəmiyyətlərdə hər kəsin müştərək şəkildə inandığı dəyərlər, normalar, miflər və tarixi ənənələr mövcud olmuşdur. Onun fikrincə, dövlətdən asılı olmayan, tamamilə sivil formada mövcud olan ortaq inanclar, mərasimlər və simvollar olmadan heç bir cəmiyyət ayaqda dura bilməz (Çiçek ve Kıvrak, 2023, 98). Dürkheym hesab edirdi ki, din fərdi topluma bağlayan inamlar, ayinlər və simvollardan ibarətdir və o, ictimai fenomendir. Bu baxımdan, inancın insanların psixoloji dərinliklərindən qaynaqlandığı görünsə də, əslində, bunlar sosial fenomenlərdə özünü göstərməkdədir (Düzce, 2017, 285).

E.Dürkheymin cəmiyyət–din münasibətlərinə özünəməxsus yanaşması onun dinə sosioloji baxışı ilə müəyyənləşir. Belə ki, o, dinin sosial mahiyyətini anlamaq üçün dinin ilk və saf formasının aşkara çıxarılmasını zəruri hesab edirdi. Beləliklə, Dürkheym dinin ən bəsit formasını "totemizm" adlanan baxışlar sistemində tapmışdır. Totemizm dini inanc sistemi olmaqdan daha çox ictimai nizam idi. Totemizmi ictimai nizamın ibtidai formalarından biri olan klandan ayırd etmək qeyri-

mümkün idi (Cristi, 2001, 31). Nəhayət, Dürkheym “Dini həyatın elementar formaları” tədqiqat əsərində belə bir nəticəyə gəlir ki, totem (totemizmdə müqəddəs qəbul olunan obyekt) və klan eyni mahiyyət olduğu kimi, toplum və din eyni reallığın fərqli təzahür formalarından ibarətdir. Din, sadəcə, toplumu birləşdirən, həmrəylik yaradan sistem deyil; din toplumun özüdür. Bunları bir-birindən ayrı düşünmək mümkün deyildir. Sosioloq din haqqında bu fikirləri irəli sürmüşdür: “Din– tanrı – toplumun öz əxlaqi və müqəddəs dəyərlərinə sitayiş etməsi, toplumun özü-özünü müqəddəs elan etməsidir. Toplum və tanrı eyni reallıqdır” (Durkheim, 1964, 206-210). Beləliklə, dinin məqsədi, ictimai və əxlaqi məqsədlərin rəmzi ifadəsindən başqa bir nəsnə deyildir (Aron, 2004, 277).

Dürkheym dinin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən, sadəcə, Tanrı inancını və ayinləri vurğulamağı kifayət hesab etmirdi. Məsələn, din ilə sehri (magiya) müqayisə edərək deyir: “Sehr də, eyni zamanda, inanc və rituallara malikdir. Dinlər kimi onun da mifləri və təlimləri vardır (Durkheim, 1964, 42). Buna baxmayaraq, dini inanclar həmişə müəyyən bir qrup tərəfindən ümumi şəkildə həyata keçirilir. Din yalnız fərdləri deyil, bütün qrupu maraqlandıran kollektiv hadisədir. Sehrin isə kilsəsi (dini qrupu) yoxdur” (Durkheim, 1964, 43).

E.Dürkheym ilahi varlıqlara, fövqəltəbii güclərə müraciət edir, dinlərin tərifinin verilməsinin doğru olmadığını bildirir. Belə ki, Buddizm kimi bəzi dinlər ilahi varlıqlara inamı ehtiva etmir. O halda, dinin ən fərqləndirici xüsusiyyəti dünyəvi olanla müqəddəsin ayırd edilməsindən ibarətdir (Aron, 2004, 278). E.Dürkheym dinə belə tərif verir: “Din müqəddəs varlıqla bağlı inamlar və ayinlərdən ibarət olan, inananları mənəvi birlik və ya dini qrupda birləşdirən, beləliklə, ictimai həmrəylik yaradan sistemdir (Durkheim, 1964, 47)”.

Dürkheym müasir sənayeləşmiş cəmiyyətdə dini qurumların nüfuzunun azaldığını görür, dinin sosial inteqrasiya funksiyasının bu və ya digər şəkildə davam etdiyini düşünür. Din transformasiya keçirir (bugünün dini sabahın ola bilməz). Digər tərəfdən, bir çox müasir sosial institutlar, məsələn, məktəb dinin funksiyasını yerinə yetirməkdə, dini qurumların yerini tutmaqdadır (Cristi, 2001, 38). Dürkheym hesab

edirdi ki, təhsil sisteminin, müəllimlərin əsas vəzifələri arasında əxlaqi təlim, vətəndaşlıq vəzifələri və vətənpərvərlik şüurunun aşılanması mühüm yer tutur. O düşünürdü ki, insanın özünü ölkənin inkişafına həsr etməsi, Vətən uğrunda fədakarlığa hazır olması və digər amillər gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından vacib olan dəyərlərdir (Cristi, 2001, 35). Bunlar onun sivil din konsepsiyasının əsas elementlərini təşkil edir.

E.Dürkheymin dinə yanaşmasını J.J.Russonun "sivil din" anlayışı ilə müqayisə etdikdə aydın nəzərə çarpmaqdadır ki, Russo vətəndaşların məcburi şəkildə qəbul etdiyi və ya sürgün edildiyi, bu şəkildə siyasi nizamın bərqərar edildiyi dövlət dinini (siyasi dini) müdafiə edir. Russodan fərqli olaraq, E.Dürkheym üçün sivil din məcburiyyət olmadan vətəndaşların qəbul etdiyi inamlar, ideyalar, ayinlər, rituallar və simvolların təmin etdiyi mənəvi birlikdir (Cristi, 2001, 16). Sivil din cəmiyyətin tarixi birgəyaşayış təcrübəsindən, dəyərlərindən, normalarından qaynaqlanır və təbii olaraq, cəmiyyət tərəfindən yaşadılır, nəsildən-nəslə ötürülür. Bunlar cəmiyyətdə geniş yayılan dəyərlərin həyata keçirilməsidir (Cristi, 2001, 40). Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, Dürkheym heç bir əsərində "sivil din" terminini açıq ifadə etməmişdir. O, sivil dini, sadəcə, toplumla əlaqələndirmiş, bu anlayışı dövlət və ya siyasi hakimiyyətlə heç vaxt assosiasiya etməmişdir. Bu baxımdan, deyə bilərik ki, Dürkheymin din konsepsiyası, həqiqətən, sivil xarakterə malikdir. Bu sivil din praktikasından günümüzdə də istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır.

4. R.Bellah: Amerikada sivil din

Əvvəldə qeyd etdildiyi kimi, R.Bellah "sivil din" anlayışını yenidən sosial tədqiqatların mərkəzinə gətirməyə nail olmuş sosioloqdur. Onun fikrincə, sivil din – milli şüur və dövlət legitimliyinin müqəddəs dəyərlər çərçivəsində əsaslandırılmasıdır (Bellah, 1967). Əlbəttə, Bellahdan əvvəl Amerikada sivil din hadisəsi haqqında danışanlar da olmuşdur. Yuxarıda ümumi din, respublika dini, kilsə ruhuna sahib millət və ya anım gününün xüsusi qeyd edilməsi (Cristi, 2001, 48) kimi nü-

munələr göstərir ki, bir çox sosioloq və siyasət elmi ilə məşğul olan alimlər sivil xarakterə malik inanc sisteminin mövcudluğundan xəbərdar idilər. Məhz R.Bellahın "Amerikada sivil din" məqaləsindən sonra, bu hadisə "sivil din" adı ilə tanınmağa başlamışdır.

R.Bellah sivil dini aşağıdakı kimi təsvir edir: "Respublikanın ilk illərindən etibarən gördüyümüz odur ki, sivil din müqəddəs nəsnələrlə bağlı və kollektiv şəkildə təşkilatlanmış inanclar, simvollar və rituallar toplusundan ibarətdir" (Bellah, 1967, 8). Müəllif ABŞ-nin XXV prezidenti Con Kennedinin xalqa müraciətini təhlil edərək, sivil dinin mahiyyətini və sosial əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışır. Belə ki, prezident nitqində hər hansı bir xüsusi dinə işarə etmir; İsa, Musa peyğəmbərlərin, Xristian kilsəsinin adını çəkmir. Əlbəttə ki, Katolik kilsəsini xatırlatmır. Kennedi öz nitqində yalnız "Tanrı" anlayışına müraciət edir, bu da hər bir amerikalının sidq-ürəklə qəbul etdiyi inancdır (Bellah, 1967, 8). Bellah deyir: "Müstəqillik Bəyannaməsi və Konstitusiya müqəddəs mətnlərdir. C.Vaşinqton isə Tanrı tərəfindən təyin olunan və öz xalqını tiranlıqdan xilas edən Musadır. ABŞ tarixinin ümdə mövzusu olan Vətəndaş müharibəsi Amerika xalqının milli özünüdərkində böyük rol oynamış ikinci hadisədir (ABŞ-nin müstəqilliyindən sonra) ki, bu, sivil dində dolğun şəkildə təzahür edir" (Bellah, 1967, 9). Beləliklə, Vətəndaş müharibəsi Amerika sivil dininə yeni elementlər əlavə etmişdir: ölüm, şəhidlik, dirilmə. Bütün bunlar Avraam Linkolnun həyatı və ölümündə rəmzi formada ifadəsini tapmışdır (Bellah, 1967, 9).

R.Bellah hesab edir ki, Amerika sivil dini heç vaxt antiklerikal (kilsə əleyhdarı) və ya qatı sekulyarist olmamışdır. Əksinə, dini ənənələrdən elə nümunələri seçib-almışdır ki, sıravi bir amerikalı üçün ikisi arasında heç bir ziddiyyət yaranmamışdır.

Məlumdur ki, 1789-cu ildə baş vermiş Fransa inqilabı kökündən kilsə–din əleyhinə idi və Xristianlığa düşmən olan sivil din yaratmağa cəhd etmişdir. Həqiqətən də müasir Fransa tarixi boyunca ənənəvi katolik rəmzləri ilə 1789-cu il inqilabının simvolizmi arasında böyük uçurum olmuşdur (Bellah, 1967, 13). Deməli, Bellahın fikrinə görə, Fransa Respublikasının sivil dinindən fərqli olaraq, Amerika sivil dini ənənəvi dinlərin alternativi deyildir; sivil din və Xristianlıq (və ya digər dinlər)

yanaşı mövcud ola bilərlər. Sivil din ilə siyasi din arasındakı fərqlər, əsasən, bu məqamda özünü büruzə verir.

“Amerikada sivil din” məqaləsində müəllif sivil dinin müqəddəs mətnlər – İncil arxetipləri əsasında qurulduğunu iddia edir: “Sivil dinin əsasında İncil arxetipləri dayanır; çıxış, seçilmiş xalq, vəd edilmiş torpaqlar, yeni Yerusəlim, həyatını qurbanvermə və dirilmə (Bellah, 1967, 18). Bellah, eyni zamanda, Amerika sivil dininin həqiqətən də amerikasayağı və tamamilə yeni olduğunu düşünür. Onun fikrincə, Amerika sivil dini rəsmi Xristianlıqdan tamamilə ayrı və fərqlidir, lakin sivil din ictimai siqlətə və bütünlüyə malikdir. Digər tərəfdən, sivil dinin ənənəvi dinlərlə üst-üstə düşən ortaq vəsfləri də vardır; amerikan həyat tərzinin simvolları, inamları, ritualları meydana çıxmış və ABŞ tarixinin dönüş nöqtələrinə cavab olaraq, eyni zamanda, təkamül keçirmişdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, müstəqillik, Vətəndaş müharibəsi, A.Linkolnun və C.F.Kennedinin ölüm hadisələri amerikan sivil dininə fədakarlıq, şəhidlik, dirçəliş motivlərini əlavə etmişdir. Bu fikrə görə, Müstəqillik Bəyannaməsi və Amerika Konstitusiyası sivil dinin müqəddəs mətnləri rolunda çıxış edirlər. Bellahın sivil din konsepsiyasının gerçəkliyi onun epistemoloji xarakterində özünü nümayiş etdirir. E.Dürkheymlə paralel olaraq, Bellah hər dinin öz içində yeganəliyi və həqiqiliyini müdafiə edir: din özünəməxsus (*sui generis*) və həqiqətdir. Bu məqamda, tanınmış sosioloq B.Törner Bellahın sivil din fikrini belə yığcam metafor ilə ifadə edir: "Tanrı öldü, yaşasın (sivil) din" (Turner, 1991, 56).

Türk sosioloqu A.Y.Sarıbayın K.Atamanın sivil din mövzusuna həsr etdiyi kitabına yazdığı Ön sözdə maraqlı mülahizə irəli sürür: “Bellahın qeyd olunan məqaləsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, görünür ki, sivil din – sosioloji problem deyildir; bu, əslində, (süni şəkildə) inşa edilmiş bir siyasi teologiya (political - theology) məsələsidir. Belə ki, Bellahın yanaşmasında sivil din müqəddəsliyin siyasi olaraq təcrübə edilməsi şəklində özünü büruzə verir. Plüralizmin hökm sürdüyü Amerika toplumunda bütün fərqlilikləri ortadan qaldırdıqdan sonra, yerdə qalan – bir millət olmağın kollektiv mənliyini ifadə edən eynilik (bənzərlik) yalnız bir müqəddəs üçün mümkün ola bilər; bu da Bellahın fikrinə görə, sivil dindir (Ataman, 2014).

R.Bellahın təqdim etdiyi sivil din nəzəriyyəsində ABŞ dövlətinə, sanki müqəddəs missiya verildiyi aydın nəzərə çarpır. ABŞ-nin bütün dünyaya sülh və azadlıq gətirəcəyi iddiaları, məhz amerikasayağı sivil dinin xarakterindən irəli gəlir (Sağır, 2020, 167). Amerika sivil dinində xüsusi yeri olan “Tanrının təbəəliyində vahid xalq” və “Yer kürəsində Tanrının iradəsini həyata keçirən xalq” anlayışları da da bunu açıq şəkildə göstərir (Düzce, 2020, 390).

5. Sivil və siyasi dinlər

Yuxarıda sivil dinin mahiyyətini araşdırarkən, əslində, sivil və siyasi dinlərin bəzi fərqlərinə qısa şəkildə toxunuldu. Xüsusilə də J.J.Russo və E.Dürkheymin “sivil din” anlayışlarını təhlil edərkən bu fərqlərin bəziləri göstərildi. Burada isə sivil və siyasi dinlərin oxşar və fərqli cəhətləri daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

Sivil dinin siyasidən tamamilə fərqli mahiyyətə malik olduğunu iddia edən tədqiqatçılar mövcuddur. Eyni zamanda, bunları eyni hadisənin fərqli formaları kimi nəzərdən keçirənlər də var. Bəzi tədqiqatçılar “sivil din” dedikdə, başqaları tərəfindən siyasi din hesab edilən tarixi hadisəni nəzərdə tuturlar. Bununla birlikdə, elmi ədəbiyyatda “siyasi din” (political religion), adətən, “sivil din, sekulyar din, ictimai din, siyasiləşmiş din, dini siyasət” və digər terminlərin sinonimi mənasında işlədilir. Tədqiqatçıların bir qismi isə “siyasi din” termini ilə tamamilə fərqli konseptual modeli nəzərdə tuturlar. Siyasi din mövzusunda araşdırmaları ilə tanınan E.Centil qeyd edir ki, C.Truver 1992-ci ildə marksizm-leninizm ideologiyasını sovet cəmiyyətinin sivil dini kimi təqdim edən bir kitab yazır. Halbuki bu əsərin yazılmasında onillərlə əvvəl K.Leynin sovet rejiminin dövlət rituallarını demokratik rejimlərin sivil dinindən fərqləndirmək üçün “siyasi din” adlandırdığı araşdırmalarını nəzərə almamışdır (Gentile, 2005, 19-21). “Siyasi din” anlayışının totalitarizmdən əvvəl yarandığı, daha sonra bu rejimlərin müqayisəli təhlili sırasında bolşevizm və nasizm ilə assosiasiya edilməyə başlandığı qeyd olunur (Gentile, 2005, 25). M.Kristi sivil dini inkişaf etmiş sənaye dövlətlərinin, siyasi dini isə Üçüncü dünya ölkələrində meydana gəlmiş

totalitar dövlətlərin ideologiyası kimi qiymətləndirən nəzəriyyələri rədd edir. Həmçinin hesab edir ki, sivil din özünü iki formada – mədəni-sosial, siyasi-ideoloji şəkildə göstərir. Bunlar bir-birlərinə zidd deyil; müəyyən sosial qrupun inanc və dəyərlərini özündə ehtiva edən fenomen, yaxud hansısa siyasi nizamın ideoloji gücü kimi təzahür edir. Belə olan halda, Russonun təklif etdiyi siyasi birliyi təmin etmək məqsədilə hökmdar tərəfindən yaradılan sivil din – siyasi və ideoloji sivil dindir. E.Dürkheymin müdafiə etdiyi ictimai həmrəyliyi və mənəvi birliyi təmin edən inanclar, dəyərlər, rituallar və simvollardan ibarət olan din isə mədəni-sosial sivil dindir (Çiçek ve Kıvrak, 2023, 634).

“Sekulyar din” anlayışı XX əsrin 30-cu illərində “siyasi din” mənasında geniş işlədilməyə başlanmışdı. Bu mənada, sekulyar və ya siyasi dinlər ənənəvi dinlərin zəifləməsi fonunda, totalitar liderlər və partiyaların yeni makiavellizm siyasətini, totalitarizmi, dövlətin bürokratik gücünün genişlənməsini, dövlətin sosial və mədəni sahədə mütləq üstünlüyünü müdafiə edən etatizm (dövlətçilik) ideologiyasını, tiranlığın bərqərar olunması üçün millətçi fanatizmin təşviq edilməsini bildirirdi (Gentile, 2005, 25). Siyasi din ənənəvi dinlərə və alternativ ideologiyalara qarşı dözümlü deyil. Halbuki sivil din – ənənəvi dinlərin alternativi deyil, onlarla yanaşı mövcud ola bilər. Siyasi din isə ənənəvi dinləri özünə rəqib hesab edir. Sivil din ölkədə mövcud olan bütün dini cərəyanlardan ümumi prinsipləri əxs etsə də, R.Bellahın ifadə etdiyi kimi, onun rəsmi elan olunmuş ehkamları yoxdur (Bellah, 1967, 15).

Siyasi din, əsasən, siyasətin müqəddəsliyi ilə əlaqələndirilir. Tədqiqatçılar hər hansı bir hərəkatın siyasi din sayılması üçün üç şərtin olmasını vacib hesab edirlər;

– insanın fundamental məqsədlərini və həyatın mənasını ifadə etdikdə;

– cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburi ictimai normalar formalaşdırdıqda,

– reallığın və tarixin şərh olunmasında miflərə və simvolizmə müraciət etdikdə.

Bu xüsusiyyətlərinə görə, siyasi din heç bir etiraza imkan verməyən hakimiyyət monopoliyası, ideoloji monizm, fərdlərə və topluma öz təlimatlarını qeyd-şərtsiz qəbul etdirən siyasi bir sistemin müqəddəsləşdirilməsi kimi təsvir olunur (Düzce, 2020, 396). Sivil və siyasi dinlərin fərqlərini metaforik şəkildə təsvir etsək deyə bilərik ki, sivil din politeist, siyasi din isə monoteistdir. Xülasə, sivil din plüralist, tolerant, inklüziv; siyasi din isə monist, dözümsüz və ekslüzivistdir.

E.Centilin fikrincə, siyasi din insanı müqəddəs elan edən humanizm tərəfindən başlayan, lakin bunun əvəzinə dövlətin, millətin və irqin müqəddəsləşdirilməsinə gətirib-çıxaran müasir fenomendir. Həmçinin siyasi dinlər ənənəvi dinlərdən imtina edən, lakin sonradan kütlələrin inanma ehtiyacını təmin etmək, habelə avtoritar liderlərin hakimiyyətlərini legitimləşdirmək üçün yeni dinlər icad etməyə məcbur olan sekulyar humanizmin ifrat nəticəsi idi (Gentile, 2005, 26).

Siyasi din ekskluziv və inteqralxarakterli siyasətin sakrallaşdırılmasının bir formasıdır. O, digər siyasi ideologiyalar və hərəkatlarla birgəyaşayışı rədd edir; fərdin kollektivə münasibətdə muxtariyyətini inkar edir; onun əmrlərinə məcburi riayət edilməsini və siyasi kultunda iştirakını şərt qoşur. O, ənənəvi institutlaşmış dinlərə düşmən münasibəti bəsləyir, onları aradan qaldırmaq istəyir (Gentile, 2005, 30). Məsələn, Sovet İttifaqında Kommunist Partiyası marksizmi siyasi dinə çevirmişdir, hansı ki, burada tarixi materializmin təlimləri, sadəcə, təhsil sisteminin əsasını təşkil etməklə qalmayıb, eyni zamanda, məcburi hala gətirilmişdir (Cristi, 2001, 137-138). Yenə də buna 1860-cı illərdən 1940-cı illərə qədər Yaponiyanın dövlət Şintoizmini; 1920-ci illərdə Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyədə həyata keçirdiyi Atatürk inqilablarını; 1940-cı illərdə Sukarno tərəfindən hazırlanmış İndoneziyanın "pançasila" ideologiyasını; Mao Tszedunun və kommunistlərin 1949-cu ildən sonra Çində "mədəni inqilab" adı altında həyata keçirdikləri köklü dəyişiklikləri misal gətirmək olar (Demerath III, 2003, 356). Siyasi dindən fərqli olaraq, sivil din – müəyyən bir siyasi hərəkatın ideologiyası ilə assosiasiya edilməyən, din və dövlətin ayrılmasını təsdiqləyən, özünü heç bir dini formasiya ilə eyniləşdirmədən ənənəvi dini institutlarla birlikdə mövcud olandır. Sivil dini deist bir şəkildə Tanrının varlığı-

nı qəbul edən, özünü partiya və dinlərüstü formada ümumi vətəndaşlıq inancı kimi təqdim edən, kollektiv siyasi varlığın müqəddəsləşdirilməsi kimi başa düşmək olar (Düzce, 2020). Sivil dində məcburiyyət yoxdur, o, sosial-mədəni mühitdə öz-özünə formalaşlır.

Nəhayət, bu iki anlayış arasında digər fərq sivil din ilə siyasi dinin məzmunu və predmeti ilə bağlıdır. Belə ki, Kristel Leynə görə, siyasi dində dini ünsür mövcud siyasi nizamı müqəddəsləşdirmək üçün istifadə olunur. Sivil dində isə bu nizam cəmiyyətdə mövcud olan ənənəvi dini inancların əsasını təşkil edən transsendent güclə bağlıdır. İkincisi, siyasi din təkcə cəmiyyətin siyasi məsələləri üzərində deyil, həm də onun sosial-mədəni həyatı üzərində hakimiyyət qurmaq iddiasındadır. Bunun əksinə olaraq, sivil din özünü yalnız siyasi məsələlərlə məhdudlaşdırır; insanların fərdi, sosial və mədəni həyatına qarışmır (Çiçek, 2022, 229). Qısası, sivil din mövcud siyasi ənənələrlə bağlı olduğu halda, siyasi din dövlət tərəfindən icad edilən totalxarakterli ideologiyadır.

6. Azərbaycanda sivil din

Azərbaycanda sivil dinin inkişaf perspektivlərindən bəhs etməzdən əvvəl, ilk növbədə, dövlətin ənənəvi dinlərə münasibətini nəzərdən keçirmək lazımdır. Dövlətin ənənəvi dini cərəyanlara münasibəti sivil dinin və siyasi dinin xarakterini müəyyənləşdirən ən önəmli amildir. Bu mənada, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən özünü qatı sekulyarist, dini dəyərlərə qarşı və ya ənənəvi dinlərə (İslama) alternativ dünyəviliyi inkişaf etdirmək cəhdi göstərməmişdir. Əksinə, dövlət dünyəvilik prinsipini qəbul etməklə yanaşı, dinlərə, xüsusilə İslama müsbət yanaşmış, açıq şəkildə dini və milli-mənəvi ənənələrə sahib çıxmış, ənənəvi dinləri dəstəkləmişdir. Azərbaycan Konstitusiyanın XVI maddəsinin II bəndində “dövlətin xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruduğu” açıq bəyan edilmişdir (*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, 1995). Təbii ki, dini dəyərlər mənəvi irsin tərkib hissəsidir. Konstitusiyida, eləcə də Dini etiqad azadlığı haqqında qanunda (*Dini etiqad azadlığı*

haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1992) hər bir vətəndaşın vicdan, ifadə və ibadət azadlıqları təmin edilmişdir. Beləliklə, dövlətin din siyasəti və qanunvericiliyi hər hansı formada siyasi dinin yaradılmasını qeyri-mümkün və arzuolunmaz hala gətirir. Qanunvericilikdə mühüm yer tutan dünyəvilik prinsipi sivil bir dinin formalaşması üçün heç bir maneə təşkil etmir. Dünyəvilik məsələsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7.1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: "Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır"(*Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*, 1995). Dünyəvilik prinsipinin interpretasiyasına gəlincə, dövlət qurumlarının rəsmi şəxsləri dünyəviliyi, adətən, "dövlətin dindən ayrı olduğu, qanunvericiliyin dini ehkamlara əsaslanmaması" kimi xarakterizə edirlər. Bununla yanaşı, dini dəyərlərin Azərbaycan xalqının tarixboyu formalaşan dəyərlər toplusunun bir hissəsi, dövlətin dini ənənəsinə sahib çıxması, dövlətin din (islam) ilə sıx əməkdaşlığını ifadə edən bəyanatlar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin nitqlərində də dəfələrlə ifadə olunmuşdur (Qənbərov, 2019, 124) Yenə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hər il İslam dinində müqəddəs sayılan günlər və bayramlar münasibətilə xalqı təbrik etməsi, eyni zamanda, digər dinlərə mənsub olan vətəndaşların da müqəddəs bayramlarını rəsmi şəkildə təbrik etməsi dövlətin ənənəvi dinlərlə bağlı siyasətini açıq şəkildə göstərir (Qənbərov, 2019, 126-127) .

Qısası, millətin və dövlətin müqəddəsləşdirilməsi şəklində tərif verdiyimiz sivil dinin hansı elementlərinə müasir Azərbaycan Respublikasında rast gəlmək mümkündür? Fikrimizcə, Azərbaycanda sivil dinin elementləri arasında aşağıdakı ideyaları, ritualları və mərasimləri nümunə kimi daxil edə bilərik: Azərbaycan Konstitusiyasına və Bayrağına andiçmə mərasimləri, "Ana Vətən" anlayışı, Ulu Öndər ideyası (qurucu lider), Vətənin suverenliyi uğrunda Şəhidlik, xüsusilə də Qarabağ müharibəsi kontekstində "Vətən və Şəhidlik" anlayışları. Əlbəttə, bu səpkidə başqa siyasi-mənəvi dəyərləri əlavə etmək mümkündür, lakin nəzəri aspektdə hansı elementlərin sivil din, hansıların siyasi din sayılması problemi bu məsələni daha da mürəkkəbləşdirir, onu müba-

hisəli hala çevirir. Bu mövzuda konkret fikrin söylənilməsi üçün daha geniş və əhatəli araşdırmaya ehtiyac var.

Azərbaycanda sivil dinin inkişafının dönüş nöqtələrindən biri, şübhəsiz, Qarabağ müharibəsi və II Qarabağ savaşında Azərbaycanın əldə etdiyi tarixi qələbə ilə bağlıdır. R.Bellahın Vətəndaş müharibəsinin Amerika sivil dinində amerikan xalqının birliyi, vahidliyi və özünüdərkində oynadığı rolunu vurğuladığı kimi (Bellah, 1967), Qarabağ müharibəsi və tarixi qələbənin Azərbaycan xalqının birlik şüuru və milli özünüdərkində müstəsna rol oynadığı şübhə doğurmayan faktdır.

Amerika sivil dinindən fərqli olaraq, Azərbaycanda vətənpərvərlik və şəhidlik kimi sivil dinin bir çox elementlərinin İslamın inanc əsasları ilə assosiasiya edildiyi müşahidə olunur. Məsələn, "Vətənə sevgi" anlayışının, adətən, "Vətəni sevmək imandandır" şəklində islami fikir ilə dəstəklənməsi, habelə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, o cümlədən 10 noyabr 2020-ci ildə işğaldan azad olunmuş Şuşa şəhərində (*Əsgərimiz işğaldan azad olunan Şuşa məscidində azan oxudu*, 2020) əsgərlərin Dövlət Bayrağını yüksəltməklə yanaşı, İslamın önəmli simvollarından sayılan azan oxumaları (*Azad olunmuş torpaqlarımızda azan oxundu*, 2020), fikrimizcə, ölkəmizdə ənənəvi dini fikrin sivil dindən daha güclü olduğunu göstərir. Daha açıq şəkildə ifadə etsək, vətənpərvərlik, fədakarlıq, Vətənin suverenliyi uğrunda şəhid olmaq və digər dəyərlər ictimai sahədə, adətən, ənənəvi dini simvollarla ifadə edilir. Halbuki sivil din, yuxarıda göstərdirildiyi kimi, əsasən, dünyəvi ideyaların müqəddəsləşdirilməsi şəklində təzahür edirdi.

Ölkəmizdə sivil dinin təzahür formalarına başqa bir misal olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin inaqurasiya (andiçmə) mərasimi özünəməxsus simvolları və ritualları ilə xüsusilə diqqət cəlb edən mərasimlərdən biridir. İnaqurasiya mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiya üzərinə əl qoyaraq and içir: "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əməl edəcəyimə, dövlətin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyacağıma, xalqa ləyaqətlə xidmət edəcəyimə and içirəm!" Sonra, Prezident Qurana əl basaraq and içir: "Əlimi "Qurani-Şərif"ə basaraq and içirəm: Azərbay-

can xalqının əsrlər boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərə və ənənələrə sadiq olacağam, onları daim uca tutacağam” (*İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib*, 2024). Daha sonra Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səslənir; Prezident təzim edərək, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını öpür (*İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib*, 2024). Bu mərasimdə Prezidentin Konstitusiya ilə yanaşı, müsəlmanların Müqəddəs Kitabı – Qurana and içməsi təkcə dini simvolların dünyəvi dövlətə inteqrasiya edilməsi kimi deyil, həm də müasir millət-dövlət modeli üçün böyük əhəmiyyəti olan Konstitusiyanın müqəddəs kitab səviyyəsinə yüksəldilməsi anlamında başa düşülə bilər. Bu mənada, Konstitusiya Quranla yanaşı qoyularaq, müqəddəs dəyərə malik olduğu nümayiş etdirilir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda görürük ki, dünyəvi dövlət atributlarının müqəddəsləşdirilməsi Azərbaycan sivil dininin önəmli praktikası kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, Prezidentin andiçmə mərasimində çoxluğun, yəni məhz İslamın mühüm simvolu – Quranın seçilməsi ölkəmizin sivil dininin, əgər belə demək mümkünsə, önəmli bir fərqliliyini göstərir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda sivil dinin inkişafı ilə əlaqədar müəyyən proseslər gedir, ancaq dolğun və müstəqil bir sivil dindən danışmaq isə tezdir. Sivil din konsepsiyasının özünün mürəkkəb və mübahisəli olması bu problemin qiymətləndirilməsini daha da çətinləşdirir. Düşünürük, Azərbaycanda sivil din və onun problemləri istiqamətində daha geniş və əhatəli araşdırmaların aparılması bu problemi getdikcə aydınlığa qovuşduracaqdır.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, müasir millət-dövlətlərdə “sivil din” fenomeni təntənəli dövlət mərasimlərində, ümummilli matəm və ya Müstəqillik Günü kimi əlamətdar mərasimlərdə, milli liderlərin, dövlət başçısının Tanrıya, dinə, milli-mənəvi dəyərlərə istinad etməsi, xalqa müraciətdə müqəddəs dəyər ətrafında birləşməyə yönəlmiş ifadələrdən istifadə etməsi kimi nümunələrdə özünü göstərir. Sivil dinin digər elementləri arasında müstəqillik ideyasının, dövlət bayrağı və himnin müqəddəsliyinin vurğulanması, vətənpərvərliyin ən ali fəaliyyət növü

olması və ya Vətən uğrunda şəhid olmağın ucaldılması kimi hadisələri qeyd edə bilərik. Sivil dinin əhəmiyyətinə ilk dəfə J.J.Russonun diqqət çəkməyinə baxmayaraq, bu fenomen, əsasən, Frana inqilabı və ABŞ-nin müstəqilliyi, habelə Amerika Vətəndaş müharibəsindən sonra özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlamışdır.

Təhlillərdən belə anlaşılır ki, sivil dinin iki modeli mövcuddur; bunların birincisi, siyasi və ideoloji, digəri sosial və mədəni zəmində meydana gələn formalardır. Siyasi və ya ideoloji sivil din dövlətin legitimliyini, siyasi birliyi təmin etmək üçün dövlət tərəfindən yaradılan inanclar, rituallar və mərasimlər toplusudur. Müasir sosioloji nəzəriyyədə buna "siyasi din" deyilir. Bu, eyni zamanda, J.J.Russonun müdafiə etdiyi sivil dindir. Russo iddia edir ki, hər bir cəmiyyətin inteqrasiyası üçün mütləq bir dini olmalıdır. Bu din dövlət tərəfindən yaradılır, ehkamları müəyyənləşdirilir, dövlət onu sanksiyalarla dəstəkləyir. Beləliklə, Russonun "sivil din" anlayışı siyasi xarakterə malikdir. Buna görə də tədqiqatçıların əksəriyyəti düşünür ki, Russonun "sivil din" anlayışının yaradıcısı olmasına baxmayaraq, o, əslində, sırf siyasətə və dövlət maraqlarına xidmət edən siyasi din ideyası yaratmışdır.

Sivil dinin digər forması – toplumun dəyərlərini, inanclarını ifadə edən, özü-özünə formalaşmış mədəni sivil din hesab olunur. Sosial həmrəyliyi təmin edən bu sivil din modeli isə E.Dürkheymin yanaşmasını təmsil edir. J.J.Russodan fərqli olaraq, E.Dürkheym hesab edir ki, hər bir toplum, təbii olaraq, bir dinə sahibdir; din cəmiyyətdə mövcuddur, sivil xarakterə malikdir. Dürkeymin fikrincə, sivil din insanlara zorla qəbul etdirilən ideologiya deyildir. Bu, insanlar üzərində güclü təsiri olan mədəni, sosial güc və nüfuz vasitəsidir. Sivil din cəmiyyətin tarixi birgəyaşayış təcrübəsindən, dəyərlərindən, normalarından qaynaqlanır və təbii olaraq cəmiyyət tərəfindən yaşadılır, nəsildən-nəslə ötürülür. Bunlar cəmiyyətdə geniş yayılan dəyərlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Nəhayət, müasir Azərbaycan Respublikasında sivil dinin formalaşması məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, hər millət-dövlət modelində olduğu kimi, Azərbaycanda da müəyyən dövlət atributlarının, ideyaların, dövlət əhəmiyyətli mərasimlərin ucaldılması praktikası

mövcuddur. Bunlara Dövlət Bayrağını və himni, "Vətən" anlayışını, Vətənin azadlığı uğrunda şəhidlik və digər nümunələri misal göstərmək mümkündür. Bununla birlikdə qeyd edilməlidir ki, yuxarıdakı ideyalar və praktikaların Azərbaycanda dolğun bir sivil dinin formalaşması üçün kifayət edib-etməməsi mübahisəli xarakter daşıyır. İlk növbədə ona görə ki, sivil dinin namizədləri hesab etdiyimiz bu mərasimlər və ideyaların bir çoxu ənənəvi dinlərlə, xüsusilə İslamla əlaqələndirilir. Bu durum, fikrimizcə, Azərbaycanda ənənəvi dini düşüncənin dərin köklərə malik olması, digər tərəfdən, "sekulyar siyasi toplum" anlayışının geniş yayılmaması ilə bağlıdır. Belə ki, sivil din ideyası, əsasən, sekulyar toplumlarda formalaşmaqdadır. Beləliklə, söyləyə bilərik ki, günümüzdə Azərbaycanda sivil dinin bəzi elementləri meydana çıxmaqda və onun ilkin formalaşması prosesi getməkdədir. Bunu da qəbul etmək lazımdır ki, dolğun və müstəqil bir sivil dinin mövcudluğundan danışmaq indiki zamanda mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

Aron, R. (2004). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. 5th edn. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ataman, K. (2014). *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Ankara: Sentez Yayınları.

Azad olunmuş torpaqlarımızda azan oxundu (2020) *Yeni Sabah Qəzeti*. Available at: https://yenisabah.az/azad-olunmus-torpaqlarimizda-azan-oxundu (Accessed: 18 March 2024).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995). Available at: https://e-qanun.az/framework/897 (Accessed: 29 February 2024).

Bellah, R.N. (1967). 'Civil religion in America', *Daedalus*, pp. 1–21.

Bellah, R.N. and Hammond, P.E. (2013). *Varieties of civil religion*. Eugene: Wipf and Stock Publishers.

Çiçek, Ö. (2022). ‘Sivil Dinden Politik Dine Teopolitik Haller’, *Artuklu Akademi*, 9(2), pp. 223–236. Available at: https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1169900.

Çiçek, Ö. ve Kıvrak, E. (2023). ‘Kültürel Sivil Dinden Politik Sivil Dine Amerikan Sivil Dininin Dönüşümü’, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 23(2), pp. 623–650. Available at: https://doi.org/10.33415/daad.1294267.

Coleman, J.A. (1970). ‘Civil Religion’, *Sociological Analysis*, 31(2), pp. 67–77. Available at: https://doi.org/10.2307/3710057.

Cristi, M. (2001). *From civil to political religion: The intersection of culture, religion and politics*. Wilfrid Laurier Univ. Press.

Demerath III, N.J. (2003). ‘Civil Society and Civil Religion as Mutually Dependent’, in M. Dillon (ed.) *Handbook of the Sociology of Religion*. New York: Cambridge University Press, (pp. 348–358).

Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992). Available at: https://e-qanun.az/framework/7649#_edn1 (Accessed: 18 March 2024).

Durkheim, E. (1964). *The Elementary Forms of the Religious Life*. 5th edn. London: George Allen & Unwin Ltd.

Düzce, M. (2017) ‘Sivil Dinin Teorik Temelleri’, *Van Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, (pp. 1–24).

Düzce, M. (2020). ‘Sivil Din ve Politik Din Kavramlarına Teorik Bir Bakış’, *Bilimname*, 2020(41), (pp. 385–411). Available at: https://doi.org/10.28949/bilimname.670668.

Əsgərimiz işğaldan azad olunan Şuşa məscidində azan oxudu (2020) *Yeni Avaz Qəzeti*. Available at: https://www.yeniavaz.com/az/news/153010/esgerimiz-isgaldan-azad-olunan-susa-mescidinde-azan-oxudu-video (Accessed: 18 March 2024).

Gentile, E. (2005). ‘Political religion: a concept and its critics – a critical survey’, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 6(1), pp. 19–32. Available at: https://doi.org/10.1080/1469076050009970.

İlham Əliyevin andiçmə mərasimi keçirilib (2024) *prezident.az* . Available at: https://president.az/az/articles/view/63979 (Accessed: 18 March 2024).

Qənbərov, A. (2019). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: dünyəviliyin nəzəri və hüquqi əsasları*. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

Qənbərov, A. (2022). *Din sosiologiyası: ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: AVE Print.

Roberts, K.A. (1990). *Religion in Sociological Perspective*. 2nd edn. California: Wadsworth Publishing Company.

Robertson, R. (2012) ‘Küreselleşme, Teokratikleşme ve Siyasallaşmış Sivil Din’, in P.B. Clarke (ed.) İ. Çapcıoğlu (tərc.) *Din Sosyolojisi: Yaşadığınız Dünya*. 1st edn. Ankara: İmge Kitabevi, pp. 233–273.

Rousseau, J.J. (1762). *The Social Contract*. Translated by G.D.H. Cole. Virgil, *Æ*neid xi. Available at: https://web.archive.org/web/20171215154541id_/https://www.ucc.ie/archive/hdsp/Rousseau_contrat-social.pdf (Accessed: 5 March 2024).

Sağır, S. (2020). ‘Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din’, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, (8), pp. 163–167. Available at: https://dergipark.org.tr/tr/pub/iiad/issue/61990/928058.

Turner, B.S. (1991). *Religion and Social Theory*. 2nd edn. London: Sage Publications.

Wernick, A. (2010). ‘The Future of Religion’, in B.S. Turner (ed.) *Sociology of Religion* . Oxford: Wiley-Blackwell, (pp. 629–648).